

जिरा खेती प्रविधि (Cumin Cultivation Technique)

दिल बहादुर बिस्ट

परिचय :

जिरा एक मसला वाली हो । यस्को उत्पत्ति मिश्र (इजिप्ट) मा भएको मानिन्छ । उत्पादन गर्ने प्रमुख राष्ट्रहरूमा भारत, इरान, इराक, साउदी अरब मिश्र चीन आदि पर्छन नेपालमा यसको खेति नगण्य रूपमा गरिदै आएको छ । नेपालमा जिरा आयात गर्ने पत्रमुख देश भारत हो । यसको विकासका लागि नेपालमा राष्ट्रिय मसला वाली विकास कार्य समितिले काम गर्दै आएको छ । भारत बाट वीउ ल्याई विभिन्न फर्म/केन्द्रहरूमा परिक्षण प्रशारण गर्दै आइरहेको छ। डडेल्धुराको विभिन्न क्षेत्रहरू (रूपाल, चिपुर, समैजि, असीग्राम, नवदुर्गा, भागेश्वर, अनपा क्षेत्रमा यस्को खेती गर्न सकिन्छ ।

उपयोग :

जिराको उपयोग सम्पूर्ण समुदाय वर्ग र भौगोलिक क्षेत्र वासिन्दाहरूमा रही आएको छ। जुनसुकै तरकारी माछा, मासु, अचार, केक आदिमा प्रयोग गरिन्छ । यो रक्त वर्धक हुन्छ । यस्को खाने कुरालाई स्वादिष्ट मात्र होईन रुची समेत बढाउछ । जिरालाई औषधिको रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छ । घाँटी दुखेको स्वाद दवेको रुघाखोकिका कलेजो र आन्द्रा सुनिएमा मेख भित्र दाना निस्केमा यस्को प्रयोग गर्ने प्रचलन रहेको छ।

जिरा एक वर्षीय भाङ्गिदार मसला वाली हो यस्को वानस्पतिक नाम क्यूमिन साईमिनम (cuminum cyminum) हो र यो Apiaceae/umbelliferae परिवारमा पर्दछ । यसवाट पाईन वासना युक्त तेललाई क्यूमिनोल वा क्यूमिक अल्डीहाईड भनिन्छ ।

हावापानी र माटो :

जिरा उष्ण प्रदेशीत विरुवा हो यो उपोष्ण प्रर्दशमा पनि राम्रो हुन्छ । जिरा उष्ण तथा उपोष्ण प्रदेशको शुष्क तथा अर्धशुष्क हावापानि मा लगाउन सकिन्छ । यसवालि हिउदमा रोपिन्छ । र बढि हुक्षु लाग्ने, तुसारो पर्ने तथा हिउदे वर्षा, बढीहुने स्थानमा जीरा लगाउन उपयुक्त हुदैन । फूलफूलने र दाना लाग्ने वेलामा शुष्क हावापानिले मदत पुऱ्याउछ । यदी बढी आद्रता भएमा दुसीजन्य रोगले आक्रमण गर्दछ । यो खी वाली हो चिसान नभएको सुख्खा जमिनमा यस्को खेती राम्रो नहुने हुँदा यसवालीको लागी सिचाई अति आवश्यक छ । पानी न जाम्ने निकासको राम्रो प्रवन्ध भएको बलौटे दोमट माटो उपयुक्त मानिन्छ । जीरा खेति सधै एउटै स्थानमा लगाई राख्नु राम्रो हुदैन । लगातार एउटै खेतबाट वाली लिदा काटोको माध्यम बाट सर्ने रोग मध्ये वईलाउने रोग लाग्ने बढी सम्भावना रहन्छ । १५ देखि २५ डि.से.मि तापक्रम वीउ उम्रन र वोट वृधिको लागि उपयुक्तहुन्छ । फूलफूल र विउ पाक्नको लागि २०-३० डि.से. तापक्रम चाहिन्छ । समुद्र सतह देखि १००० मी उचाई सम्मका क्षेत्रहरूमा यस्को खेति सफस्ताका साथ गर्न सकिन्छ ।

जातहरू

आर.एस. १ (राजस्थान) भारतीय प्रचलीत जात हो ।

आर. जेठ १९ (राजस्थान जीरा-१९)

टोपोल्का - वेल्गेरिया बाट निकालिएको जात हो ।

जि.सि. ४३, जो.सी. २ जी.सी. ३, य.सी.१९८ ले बढी उत्पादन दिने भएकोले खेति गर्न सिफारिस गरिएको छ । जात अनुसार वाली तयार हुन ११० देखि ११५ दिन लाग्छ ।

वाली लगाउने र विउदर

जिरा खेति कार्तिक देखि मंसिर महिना सम्ममा रोप्न (मंसिर १-२५) उपयुक्त हुन्छ। छरुवा तरिका वा लाईनमा वा क्यारी बनाएर जिरा छर्न सकिन्छ। वीऊ दर प्रति रोपनि ६००-७०० ग्राम आवश्यक पर्दछ। वीउ छर्नु अघि सेरेसन वा थिरम वा डाईफोलीटान २.५-३ ग्राम प्रति के.जि. वीउको दरले उपचार गर्नुपर्छ। विउ लाई ८ घण्टा जति भिजाएर छरेमा छिटो उम्रन्छ। वीउ छर्दा १-२ से.मि गहिराईमा छर्नु पर्छ। रोग किरामो प्रकोप कम गर्नकालागि वाली चक्र अपनाउनुपर्छ। यदी लाईनमा राप्ने हो भने हार देखि हारको दुरी ३० से.मि. र विरुवा देखि विरुवा १५से.मि. दुरी कायम गर्नु पर्छ छरेर रोपेको भन्दा लाईनमा रोपेको राम्रो नतिजा पाईएको छ। लाईन मा रोप्दा सिचाई, गोडमेल र वाली संरक्षण गर्नु सजिलो हुन्छ। वीउ पुर्दा धेरै वाक्लो बढी वा वीउ धेरै गहिराईमा रोप्नु हुदैन। साधारण तथा छरीएको जीराले लाईनमा रोपेको भन्दा उत्पादन दिन्छ। भनीएको छ।

जग्गा तयारी :

दुईतीन पटक खनजोत गरी डल्ला फुटाएर माटो बुरबुरउदो पार्नुपर्छ। पहिलेका वालीका ठुटाहरु जलाएर नष्ट गर्नु पर्छ। माटोलाई राम्ररी सम्याएर स साना व्याड तयार गर्नुपर्छ जसबाट पानी पटाउन र गोडमेल गर्न सजिलो हुन्छ। माटोको पी .इच.मान ६-७ जस्मा येथेष्ट मात्रामा हावा तथा पानीको सपचार हुन्छ। त्यही माटोमा सफलताका साथ खेती गर्न सकिन्छ।

मल खादको व्यवस्था : कम्पोष्ट अथवा गोठेमल ४०-५० डोको डी.ए.पी. १.५ के.जी प्रति रोपनि माटोमा मिसाउने। युरीया १.५ के.जी. जग्गा तयार गर्दा १.५ के.जि. जिरा छरेको एक महिना पछि टपड्रस गर्नुपर्छ। तोरीको पिना अण्डीरको पीना, कुखुराको मल जीरा खेतीमा प्रयोग गर्दा उत्पादनमा वृद्धि ल्याई वडलाउने रोग लाग्न कम गर्छ।

गोठेमल : सामान्य तथा २-३ पटक भार उखेल्ने पर्छ। लाईनमा छरेको भए हल्का गोडमेल गर्नु उपयुक्त हुन्छ। पछिल्लोपटक भार उखेल्नु र गोडमेल काम जीरा छरेको ३०-४० दिन पछि गर्नुपर्छ। वाक्लो भएका पत्ल्याउनु भारपात नियन्त्रण गर्न वेसालीन विषादी १ लि. प्रति ७०० लि. पानीमा घोली अगाडी छर्नुपर्छ।

सिचाई : वीउ छरेको तुरुन्त हल्का सिचाई गर्नुपर्छ। अर्को सिचाई ८-१० दिन पछि गर्नु पर्छ। जिरा १०-१५ दिन पछि उम्रन सुरु गर्छ। माटोको किसम अनुसार ४-६ पटक सिचाई गर्नुपर्छ त्यस पछिका सिचाईहरु ३०,४५,६५ र ८० दिनमा दिनुपर्छ। फूल फूलने र दाना लाग्ने वेलामा सिचाई गर्नु अनिवार्य हुन्छ। वाली पाक्ने वेला सिचाई बन्द गर्नु पर्छ। जिरा वाली अवधी सम्म जीरालाई २२७ मी.ली.पानी आवश्यक पर्दछ। (Desia etal 1989)

वाली कटाई तथा उत्पादन :

जीरा पाक्ने समय जात र हावापानी अनुसार फरक पर्दछ। साधारण तथा जीरा ८०-१२० दिनमा तयार हुन्छ। जीरा पूर्ण रुफे छिप्पाएपछि वोट सहित उखेली घाममा सुकाइन्छ। सुकाईएको वोट बाट जीरा लट्टीले भारीन्छ। यसपछि जीरा लाई राम्रो संग घाममा सुकाई सफागरेर जुटको वोरामा प्याक गरीन्छ। र १० प्रतिशत भन्दा कम चिस्यान हुनेगरी सुकाएर भण्डारण गर्नुपर्छ। प्रतिरोपनि ३०-४५ के.जी उत्पादन हुन्छ।

रोग तथा कीराहरु :

जीरावाली लाई केही रोग तथा किराहरुले हानी पुऱ्याउछ। यसवाली मा लाग्ने मुख्य रोगहरुमा पाउडरी मिल्ड्यू क्यूमिन विलट, ब्लार्इट प्रमुख छन।

किराहरुमा लाही किरा(Aphid) पातखाने लाभ्रे (Leaf catterpillar) ,प्रमुखछन भने निमालोड ले पनि यस वालीमा हानी पुऱ्याउछ।

किराहरु :

लाही किरा (Aphid) :- लाही जीराको मुख्य सत्रु हो यस्ले कलिला भागको रल चुसेर उत्पादन घटाउछ । लाही नियन्त्रणको लागि ०.०३ प्रतिशत डाइमियोएट वा ०.२५ प्रतिशत मिचाचाईल डिमेटोन वा ०.०१ मोनो क्रोटोफस किटनाषक विषादी सिफरीस गरीएको छ ।

पात खाने लाभ्रे (Leaf eating caterpillar)

यस किराले जिराका कलिला पातहरु खाएर नोक्सान पुऱ्याउछ । यस्को नियन्त्रणको लागि वालीको कलिलो अवस्थामा ०.०२ प्रतिशत फेस्फामिडन जीरा उम्रेपछि हुनुपर्छ ।

नेमाटोड (Root knot Nematodes)

पटेल र साथीहरु (Patel et al) कुनै पनि मसला वाली जस्तै ज्वानो, धनिय, जिरा मेथी आदिपूर्ण रुपमा नेमाटोडको, असर रहित हुदैनन भन्ने निष्कर्ष गरेका छन तर सौफमा नेमाटोड लाग्दैन ।

खरोन रोग (Powdery Mildew)

यस रोगको लक्षण पात र डाठमा सेतो धुलो देखा पर्छ । यस गोगको प्रकोप जीरा खेतिमा फूल फूले समय देखि फल पाक्ने समय सम्म पनि लाग्न सक्छ । खासगरी फूलखेल्ने र गेडा लाग्नेद समयमा अत्यधिक मात्रामा देखा पर्छ । न्यानो र आद्र मौषममा बढि लाग्छ । फूल खेल्ने अगावै यो रोग लागेमा जीराको गेडा लाग्दैन भने फल लागेको अवस्थामा जीराका वोटमा यस रोगले आक्रमण गरेमा जीराको गेडा सानो हुन्छ र चाउरी पर्छ ।

यसरोगको नियन्त्रणका लागि लक्षण देखिनो साथ क्याराथियन २०-२५ ग्राम प्रति लिटर पानीमा मिसाएर छर्नुपर्छ । आवश्यक परेमा १०-१५ दिन पछि दोस्रो पटक छर्नु पर्छ । अथवा १ एम.एल. क्याराथियन प्रति लिटर पानीमा स्प्रे गर्ने ।

वोट वइलाउने रोग :(Cumin Wilt)

यो जिरा वालीको सबै भन्दा डरलाग्दो रोग हो । यस रोलाई जिरा वालीको अवरोधको रुपामा चिनिन्छ । यो रोग पौषको पहिलो हप्तामा उम्रिएको ४-५ हप्ता पुगेको वालीमा देखा पर्दछ । यो रोग पौषको अन्तिम तिर बढि समस्या देखाउछ । यस रोगबाट प्रभावित विरुवाहरुको पात बटारिन्छ । पछि गएर सम्पूर्ण वोट मर्छ । कलिलो वोटमा बढि आक्रमण गर्छ । यो रोगको लागि रसायनिक नियन्त्रण छैन । वाली चक्रापनाउने र निमको पानीको प्रयोग बाट रोग सर्नबाट रोक्छ । रोग नलागेको जग्गाको विउ मात्र प्रयोग गर्नु पर्छ । यस रोगको प्रभावकारी नियन्त्रणको लागि रोग अवरोधक जात लगाउन सिफारीस गरेको छ । महता र साथीहरुले (१९९०) अनुसार कीटनासक औषधि र नेमाटोड नाषक औषधि कार्बोयुरान, फोरेटे र टेमिक आदिले माटो उपचार गरेमा रोग कम गर्छ ।

डढवा रोग (Blight)

रोग लागेको विरुवामा खैरो थोप्लाहरु देखा पर्छ जुन पछिगएर कालो बन्छ । प्राय रोगी वोटमा दाना लाग्दैन । दाना लागे पनी चाउरीएको हलुका र कालो रंगको लाग्छ । यो रोग नियन्त्रणको लागि ०.०२ प्रतिशत डाइथेन एम ४५ रोपेको ४० दिन पछि १० दिनको फरकमा छर्ने सिफारिस गरीएको छ । विषादिको राम्रो प्रभावकारीताको लागि प्रति लिटर पानीमा १ एम.एल सावुनको धोल मिसाउन सिफारिस गरिएको छ । बढि सिचाई आवश्यक पर्ने वाली र तोरी वाली जिरा खेतको नजिक लगाउन हुदैन । वोभिष्टीन ले वीउ उपचार गरी रोपदा रोग कम लाग्दछ । ब्रोडिक्स मिक्चर वा डाइचेन .... ४५ वा डाइथेन जेड ७८ ले विरुवा र हप्ताको भए पछि १५/१५ दिनको फरकमा फरकमा छर्नाले यो रोग नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । यो रोग कम गर्न र उत्पादन बढाउन टपसिन एम. (Topsin Mi) ०.२ प्रतिशत र ०.३ प्रतिशतको ब्काईटक्स ५० ले विरुवामा स्प्रेगर्नु सिफारिस गरिएको छ ।

लेखक :- तरकारी विकास अधिकृत त.ज.सं. तथा वी.उ.के., डडेल्धुरा

संदर्भ सूची

१. तरकारी विशेषांक बैशाख-जेष्ठ-२०५८
त्रैमासिक कृषि, कृ.स. तथा सञ्चार केन्द्र
२. जिराखेति उन्नत प्रविधि
वा.वि. आयोग, खजुरा वाके
३. कृषि डायरी २०७०, कृ.स. तथा सञ्चार ग्राम केन्द्र